

Опит за систематизация на тематичните морфемни при съществителните имена в съвременния български език

Морфемите, като структурно-семантичен компонент на слово-формите, са носители на специфична функция. А. Ф. Лосев посочва, че морфемата е “едно от най-непосредствените оръдия за жизнената вариация на значението на етимона”, в който е първоначалният зародиш на думата “вече именно като дума, а не просто като звук”. Авторът възприема корена на думата за неин основен и централен елемент (вж. Лосев 1994:30).

Проблемите на българската афиксална система подлежат на разглеждане в иновационна посока, в каквато е ориентиран и настоящият текст. Нашата цел е да систематизираме тематичните морфемни при съществителните имена, чиято словообразователна база е именна по потекло¹. Висока фреквенция в тук употребявания понятиен апарат има терминът **тема-афикс**, чиято функционално-семантична специфика в номинативната структура може да бъде дефинирана по следния начин: **вокална или консонантна морфема с класифициращ характер (разпределя съществителните имена в отделни лексикално-граматични групи), непосредствено следхождаща корена на думата.**

Ще се опитаме да докажем, че съгласковите **тема-афикси** не са десемантизирани, както се е получило с техните вокални еквиваленти още в индоевропейския език (вж. Савченко 1974:174). Липсата на значение в **тема-афиксите** на старите вокални склонения е намерила отражение и в новите морфологични изследвания, където склоненията се тълкуват като формални класове - “явления, при които група лексеми са обединени и противопоставени на други групи лексеми от ясно изразени формални белези, срещу които не може да се открие никакво семантично съдържание“ (Куцаров 1998:307).

Както е известно, в старобългарски са съществували единадесет деклинационни типа (вж. Мирчев 2000:51-66), а съотношението вокални-консонантни основи е 7:4. От старите основи на гласна в обсега на реферата попадат само имената от **-а, -ја, -о, -јо-основи**, тъй като при тях **тема-афиксът**

¹ Тематичните гласни на старобългарската инфинитивна основа, срещащи се сега в думи като *де-я-тел*, *пис-а-тел*, *стро-и-тел*, *уч-и-тел* и в други подобни лексоформи, ще останат извън обсега на това изследване.

личи още във формите за им. пад., ед. ч. **-ръжка (-а -основи)**, **межда (-ја-основи)**, **вино (о-основи)**, **поле (јо-основи)**.

Интересът към тези форми е продиктуван от застъпването в съвременните граматикали становище, че крайните гласни **-а, -я, -о, -е** са флексии, показател за родова принадлежност. По наше мнение такова схващане е неоснователно, защото родът при съществителните имена е лексикално-граматична категория (вж. Куцаров 1998:319).

Това обаче не е единственият аргумент, за да не се съгласим с концепцията за флексивен характер на морфемите **-а, -я, -о, -е**. Към склонението на старобългарските **а-основи** са спадали и субстантиви от мъжки род, каквито днес са *войвода, владика, предтеча, слуга, старейшина, юноша*. В такъв случай, ако в *жена* съществува флексия **-а**, какъв статут притежава изгласното **-а** в посочените форми?

Очевидно, че **-а** е **тема-афикс** на старата основа и от съвременен гледище във *войвода, владика, предтеча, слуга, старейшина, юноша* не се открива флексия, а нулева морфема. Ето защо и в първични имена от типа на *вода, гора, жена, мъка, риба, ръка, хвала* крайният морфоструктурен елемент **-а** не е флексия. Ив. Добрев отбелязва, че от праславянско гледище завършекът **-а** в **жена** е основна гласна (вж. Добрев 1982а:57). Когато разглежда словообразователните склонности на славянските езици, Ив. Леков нарича суфикса **-а** неразвит (непрозрачен), загубил ролята и значението си на словообразователно средство и постепенно придобил морфологическа функция, без да я конкретизира дали е тематична или флексивна. ”В днешните славянски езици само **а-основи** са запазили своя стар фонетичен вид, а в останалите са извършени фонетични, словообразователни и аналогични промени”(Леков 1958:20-22).

Вокален тема-афикс се среща и сред имена от следните стари основи:

-ја-основи: *буря, воля, земя, кожа, лъжа, межда, мрежа, нужда, стража, струя, суша*. Тяхната форма се приема за “чиста стара основа” (Мирчев 2000:58);

-о-основи: *вино, иго, лято, месо, място;*

-јо-основи: *ложе, море, поле*.

По отношение на съгласковите основи съществува необходимост от по-пространен коментар. Маркерите ***men, *es, *er, *nt**, откъдето произлиза и названието им ***men, *es, *er, *nt-основи**, според някои автори са суфикси, или форманти (вж. Селищев 1952 :102-104, Младенов 1936:271).

Вече беше подчертано по-горе, че вокалният **тема-афикс** не може да се счита за суфикс: той е изгубил значението си (вж. Савченко 1974:174). Щом **тема-афиксите** на съгласковите склонения се определят като суфикси, или форманти, възниква въпросът, доколко е правилно да се приема, че в множествени форми като *имена, чудеса, козлета* се съдържа флексия **-ена, -еса, -ета**, а граматическият форматив не е само **-а**?

Н. Костов е първият, който отстоява убеждението си за наличие на окончания **-ена** и **-еса** в такива форми (вж. Костов 1939:54-55). В “Нова българска граматика” на Ал. Теодоров-Балан не се наблюдава промяна (вж. Балан 1940:73-74). Тенденцията **-ена** и **-еса** да се представят като флексии се утвърждава от Л. Андрейчин (вж. Андрейчин 1944:131-132). Тези морфеми се приемат за флексии и в следващи граматика (вж. напр. Маслов 1982:149; ГСБКЕ 1983:110; Георгиев 1991:256; Куцаров 1998:368; Стоянов 1999:271).

П. Калканджиев, авторът на първата системна граматика на българския език, посочва, че имената от ср. род образуват множествени форми със завършек **-а**, предхождан от различни наставки (вж. Калканджиев 1938:214). В “Грамматика на българския език” на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев се говори за суфикс ***men**, със съвременен наследник **-ме** в структурата на съществителни като *знаме, име, време, вие* (вж. Младенов, Попвасилев 1939:195).

Оказва се, че последните две тълкувания кореспондират с наблюденията ни върху съвременната лексикална система, която съдържа немалко прости (**simplex**) и сложни (**compositum**) съществителни имена със словообразователна морфема **-мен** или **-ме** (заради деназализацията на **А**). Корените на тези думи са старобългарски имена от ***men**-основи, мъжки или среден род: *бре-мен-ност, вка-мен-елост, вре-ме-траене, възпла-мен-яване, възпла-мен-яемост, едноимен-ник, едноимен-ница, зна-ме, зна-мен-а, зна-мен-ие, зна-мен-ия, зна-менитост, зна-ме-носец, зна-ме-носка, Ка-мен, Ка-мен-а, ка-мен-ар, ка-менарство, ка-мен-ица, ка-мен-еене, ка-мен-оделец, ка-мен-оделство, ка-менотрошачка, ка-мън-и, местои-мен-ие, осе-мен-ител, осе-мен-яване пис-мен-а, пис-мен-ост, Пла-мен, Пла-мен-а, пла-мен-ност, пле-мен-ник, пле-мен-ница, пле-мен-ничка, предзна-мен-ование, се-ме-йственост, се-ме-йство, се-мен-ар, се-мен-арство, се-мен-ище, се-мен-ник, се-ме-производство, се-ме-хранилище, се-ме-чистач, се-ме-чистачка.*

Старобългарските съществителни от ***men**-основи, среден род са обединени от смислов център с екзистенциално значение: **врѣма-сѣма-врѣма-плѣма-има-знама-вима-чисма**. Смятаме, че тази семантика

изхожда от и.е. корен *vert- във **врѣма**, който представя битийния кръговрат. **Сѣма** е онова биологично вещество, следствие от което е зачатие на индивида - бременността (**брѣма**). С човешкото раждане се увеличава племето (**плѣма** - еднокоренно с *плод*, вж. Младенов 1936:271). Новороденото получава име (**има**), което е и негов знак (**знама**). За началното развитие е необходимо млечно хранене, а специалният млекоотделителен орган се нарича *вима* (**вима**). **Чисма** ще свържем с биологичното израстване на индивида и способността му да създава потомство. Имената с този суфикс са получили значението резултат на действието (вж. Савченко 1974:179). За тях предлагаме сборното название **nomina exista** (*имена за съществуване*).

Екзотичен е старият консонантен тема-афикс *-*es*. Днес го откриваме в съществителните: *безслов-ес-ност*, *дърв-ес-ина*, *кол-ес-ар*, *кол-ес-ница*, *слов-ес-ност*, *неб-ес-а*, *чуд-ес-ия*. Погледнато исторически, праславянските **es* основи са малоброен клас (вж. Добрев 1982б:31) и сред тях няма **nomina abstracta**. Интересно е становището на А. Джельова, че “морфема *es* е могла да се реализира и свързано, и свободно, за което доказателство е нейната сричковост”, а “като свързана морфема след корена на имената има словообразователна функция (*es*-основи в старобългарски)” (Джельова 2002:131). В историята на българския език след 10 век суфиксът **es* спира да се съчетава с нови корени, с което се налага твърдението за старобългарските имена от праславянските **es*-основи като древен тематичен клас (вж. Добрев 1982б:32)².

Старобългарското **er* склонение се представя основно от две имена - **мати** и **дъшти**. Съвременният наследник на **мати** е съществителното име *майка*, чиято поява е разгледана от К. Мирчев и Б. Велчева. Техните позиции са коренно различни. К. Мирчев приема, че именителната форма **мати** и винителната **матерь** са претърпели съкращение до **матъ**, към което се е прибавила наставката **-ка** и се е получило **матъка**. От тук чрез фонетични процеси, характерни за западнобългарските говори, се появява *майка* (вж. Мирчев 1957:264). Б. Велчева свързва произхода на *майка* с експресивни вокативи при роднинските имена, като същевременно изразява и несъгласие с тълкувания на други автори (вж. по-подробно у Велчева 2001:240-241). Старият корен **мат-** и суфиксът **-ер** съществуват в съществителното *мат-ер-инство*. Лексемата *дъщ-ер-я* е получена чрез прибавяне на наставка **-я** към формата за

² Според Ив. Леков в днешните славянски езици “някои от остатъците от *s*-основи в мн. ч. сигнализират, че съответните думи са придобили окраска от по-възвишен, поетически стил, срв. бълг. *небеса*” (Леков 1960:65).

вин. пад., ед. ч. **дъщерь** и през 14 в. вече се открива в българския език (вж. Мирчев 1957:263). Диахронно ***er**-основа се съдържа в днешните съществителни *сестра, девер, свекър, свекърва* (преминало по-късно към **-ъv-** основа). Тематично ***er** се обяснява като наставка за неотделима принадлежност в названията на най-близките кръвни роднини (вж. по-подробно Добрев 1982а:93). Същият автор твърди, че в *стожер, север, дънер, пещера и езеро* също има тематичен суфикс ***er** и го свързва с шаманската космография (вж. Добрев 1982б:30).

В съвременния български език флексията **-ета** е широко разпространена. При съществителните *агне - агнета, жребче - жребчета, козле - козлета, отроче - отрочета, прасе - прасета, теле - телета* - стари ***nt-** основи, компонентът **-ет** не е част от флексията, която е изразена само от краесловната гласна **-а**. Посредством суфикса ***nt** - прастар атематичен съгласков тип (вж. Славски 1980:386), в старобългарски са се образували названия за малките на животните (вж. Никифоров 1955:61). Словообразователната структура на тези думи е ярка, свойствена само на тях, а древният формант ***nt** преди всичко показва произход (вж. Трубачев 1960:106-107). Правилно отбелязва и Вл. Георгиев, че наставката ***nt** е умалителен суфикс, а в съвременния език съществува **-т-основа** (курсивът е мой - Т.Д.), която личи във формата за множествено число (вж. Георгиев 1985:165).

ОБОБЩЕНИЯ:

1. В морфематичната структура на непроизводни съществителни имена, като *вода, гора, жена, мъка, риба, ръка, хвала* и др., изгласното **-а** не е флексия, а **тема-афикс**. Аналогичен е статутът на **-а (я)** в словоформи от типа *буря, воля, земя, кожа, лъжа, межда, мрежа, нужда, стража, струя, суша* и пр.

2. Краесловните **-о** и **-е** във *вино, иго, лято, месо, място, село* не са релационни афикси (флексии). Тяхната същност е **тема-афиксална**.

3. Старобългарските имена **врѣма-сѣма-врѣма-плѣма-има-знама-вима-чисма** са в строга субординация и при тях вътрешната акционност има своето закономерно следствие - изразяване на резултат от действието (вж. по-горе). Нарекохме ги **nomina existia**.

4. Словообразователните бази (корените) на старобългарските съществителни от **es**-склонение, които и сега са функциониращи ядрени

морфеми, могат да се схващат като принадлежащи на един от най-древните тематични класове.

5. Тематичният суфикс (тема-афикс) ***er** носи значението **неотделима принадлежност** (курсивът е мой-Т. Д.).

6. Българската афиксална система не притежава флексии **-ена**, **-еса**. Същото се отнася и за **-ета** в множествените форми *агне - агнета, жребче - жребчета, козле - козлета, отроче - отрочета, прасе - прасета, теле - телета*, формиращи самостоятелна семантична група.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин 1944: Л. Андрейчин. *Основна българска граматика*. С., 1944
- Балан 1940: Ал. Теодоров-Балан. *Нова българска граматика*. С., 1940
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: Т. Бояджиев, Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. С., 1998
- Велчева 2001: Б. Велчева. От *мати* до *майка* и един словообразователен модел. - *Кирило-Методиевски студии*, кн. 14, 2001
- Георгиев 1985: Вл. Георгиев. *Проблеми на българския език*. С., 1985
- Георгиев 1991: Ст. Георгиев. *Българска морфология*. ВТ, 1991
- Грамматика 1983: *Грамматика на съвременния български книжовен език*. БАН, С., 1983
- Джелъова 2002: А. Джелъова. Лексикална и граматична характеристика на формите за сегашно и минало свършено време на глагола за съществуване в старобългарския език. - *Пространства на езика и присъствието*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф.дфн Иван Куцаров. П-в, 2002
- Добрев 1982а: Ив. Добрев. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. С., 1982
- Добрев 1982б: Ив. Добрев. *Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение*. С., 1982
- Калканджиев 1938: П. Калканджиев. *Кратка българска граматика*. П., 1938
- Костов 1939: Н. Костов. *Българска граматика*. С., 1939
- Леков 1958: Ив. Леков. *Словообразователни склонности на славянските езици*. С., 1958
- Леков 1960: Ив. Леков. Към въпроса за устройството на падежната система в славянските езици. - *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. С., 1960
- Лосев 1994: А. Ф. Лосев. *Философия на името*. С., 1994
- Маслов 1982: Ю. С. Маслов. *Грамматика на българския език*. С., 1982
- Минчева 1966: А. Минчева. *Камъни* мн.ч. от *камък*. - *Български език*, кн.5 1966
- Мирчев 1957: К. Мирчев. От *мати* до *майка*. - *Български език*, кн.7, 1957
- Мирчев 2000: К. Мирчев. *Старобългарски език*, ВТ, 2000
- Младенов 1936: Ст. Младенов. *Сравнително индоевропейско езикознание*. С., 1936
- Младенов, Попвасилев 1939: Ст. Младенов, Ст. Попвасилев. *Грамматика на българския език*. С., 1939

Никифоров 1955: С. Д. Никифоров. *Старославянский язык*. М., 1955

Савченко 1974: А. Н. Савченко. *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*. М., 1974

Селищев 1952: А. М. Селищев. *Старославянский язык*. М., 1952

Славски 1980: Fr. Slawski. Praslowianski sufiks *-nt-*. - *Изследвания в чест на акад. Вл. Георгиев. Езиковедски изследвания по случай 70-те години от рождението му*. С, 1980

Стоянов 1999: Ст. Стоянов. *Грамматика на българския книжовен език*. ВТ, 1999

Трубачев 1960: О. Н. Трубачев. *Происхождение названий домашних животных в славянских языках*. М., 1960